

Barn och unga – deras roll och betydelse förr och nu

Underlagsrapport till
Barns och ungas hälsa, vård och omsorg
2013

Du får gärna citera Socialstyrelsens texter om du uppger källan, exempelvis i utbildningsmaterial till självkostnadspris, men du får inte använda texterna i kommersiella sammanhang. Socialstyrelsen har ensamrätt att bestämma hur detta verk får användas, enligt lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk (upphovsrättslagen). Även bilder, fotografier och illustrationer är skyddade av upphovsrätten, och du måste ha upphovsmannens tillstånd för att använda dem.

Artikelnr 2013-5-33

Publicerad www.socialstyrelsen.se, maj 2013

Förord

Socialstyrelsen har fått i uppdrag av regeringen att ” redovisa utvecklingen av hälso- och sjukvårdens och socialtjänstens verksamhet samt den långsiktiga utvecklingen av folkhälsan och sociala förhållanden ur ett befolkningsperspektiv ... samt analysera tänkbara orsaker till förändringar. Redovisningen ska fokusera på barn och unga ...”. Uppdraget avrapporteras genom rapporten *Barns och ungas hälsa, vård och omsorg 2013*.

I arbetet med rapporten har ett antal underlagsrapporter tagits fram i syfte att fördjupa kunskapen barns och ungas hälsa och sociala förhållanden. Danuta Biterman har varit projektledare för underlagsrapporterna.

Den föreliggande underlagsrapporten *Barn och unga – deras roll och betydelse förr och nu* har tagits fram av Ingrid Söderlind vid Institutionen för samhälls- och välfärdsstudier, Linköpings universitet; Johanna Sköld vid Tema barn, Institutionen för Tema, Linköpings universitet samt Bo Malmberg vid Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.

I rapporten beskriver författarna hur barns villkor och synen på barn och barndomen har förändrats under 1900-talet i Sverige. Dessutom har de undersökt hur relationerna mellan generationerna har sett ut och förändrats under denna tidsperiod.

Författarna ansvarar själva för innehållet i underlagsrapporten.

Petra Otterblad Olausson
Avdelningschef

Innehåll

<i>Förord</i>	3
<i>Barn och unga – deras roll och betydelse förr och nu</i>	7
Inledning	7
Barndomens gränser – ålder och kompetens	10
Barn och deras familjer	12
Utomäktenskapliga barn – ingen utsatt grupp idag	13
Skola och arbete	15
Barn och migration	18
Internationella adoptioner	22
Flyktingbarn	22
En förändrad syn på barn – barns rättigheter och agaförbud	23
Barn och ungas syn på sig själva – hur framtidsförväntningar påverkar framtiden	25
Avslutande reflektioner	25
<i>Referenser</i>	27

Barn och unga – deras roll och betydelse förr och nu

Ingrid Söderlind, Institutionen för samhälls-och välfärdsstudier,
Campus Norrköping, Linköpings universitet
ingrid.soderlind@liu.se

Johanna Sköld, Tema barn, Institutionen för Tema, Linköpings universitet,
581 83 Linköping
Johanna.Skold@liu.se

Bo Malmberg, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet
bo.malmberg@humangeo.su.se

Inledning

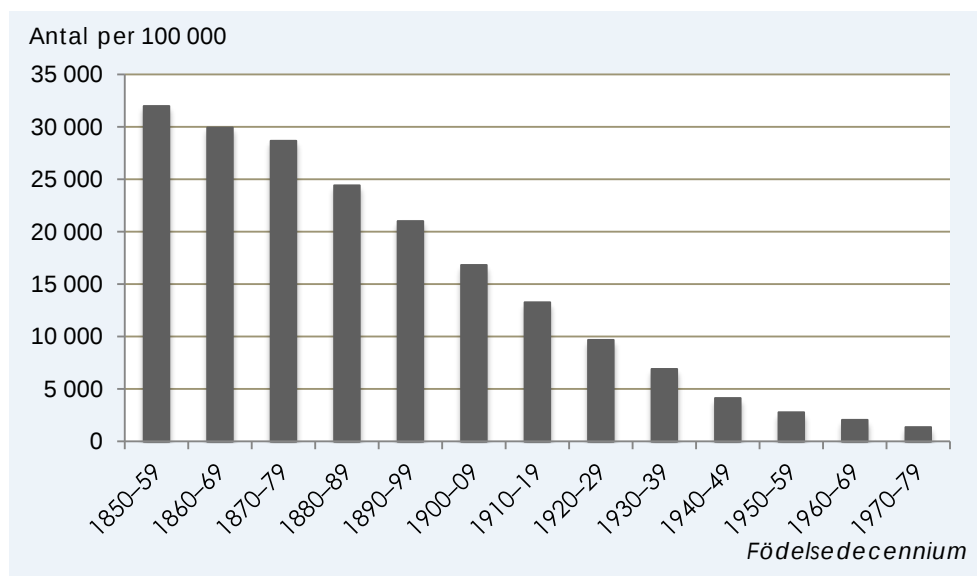
I det här kapitlet anlägger vi ett hundraårsperspektiv, för att på olika sätt belysa förändringar i barns villkor och i synen på barn och barndom under 1900-talet i Sverige samt för att undersöka hur relationerna mellan generationerna har sett ut och förändrats. Historien ger perspektiv på vår egen tid, men den ger också perspektiv på framtiden. Vår samtid har delvis bestämts av beslut som fattats långt tidigare och på samma sätt som historien finns i samtiden så finns också framtiden där. Framtiden kommer att påverkas av de beslut som vi fattar i dag och de villkor som framtidens vuxna lever under nu som barn.

I sin berömda bok *Barnets århundrade* som publicerades år 1900 hoppades författaren och pedagogen Ellen Key att 1900-talet skulle bli ett århundrade med barnen i centrum. När det gäller barns överlevnad kan man för Sveriges del verkligen tala om 1900-talet som ett sådant århundrade. I början av 1900-talet dog drygt 15 procent av barnen före ett års ålder, alltså nästan 100 av 1 000 födda barn. I dag handlar det om 3–4 av 1 000 födda. Då kunde 84 procent av barnen förväntas leva fram till sin 15-årsdag, i dag överlever nästan alla (99 procent) sin 15-årsdag (figur 1). [1]

Den kraftiga nedgången i dödlighet är en av de stora förändringarna i barns liv sett i ett hundraårsperspektiv. Men hundraårsperspektivet visar också en annan viktig förändring. Fram till år 1900 var befolkningstillväxten koncentrerad till den yngsta delen av befolkningen i åldrarna 0–19 år. Sedan dess har antalet barn varit nästan oförändrat (figur 2), medan andelen barn har minskat. Fram till 1950 var det i stället den arbetsföra befolkningen som växte i antal och mellan 1950 och 2000 de äldsta i befolkningen. Kring 1900 var nästan 40 procent av befolkningen i Sverige under 20 år, i dag handlar det om drygt 20 procent.

Figur 1. Förändringar i dödligheten hos barn och unga födda i Sverige 1850–1979

Döda i åldern 0–19 år per 100 000 invånare.

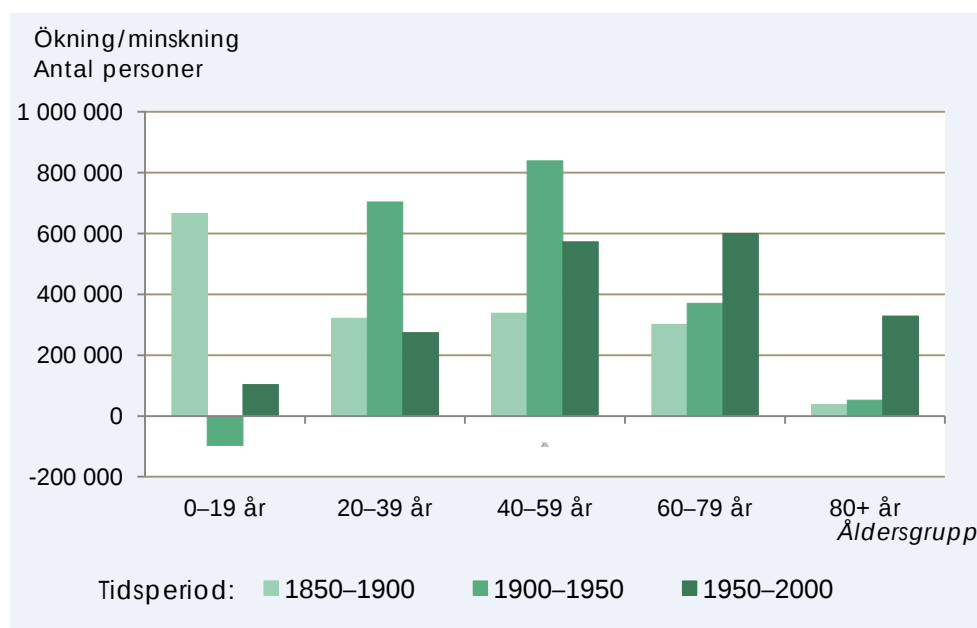

Källa: Human Mortality Database [2].

Sjunkande dödlighet och sjunkande födelsetal har på ett dramatiskt sätt förändrat samhällets åldersstruktur. Om de många barnen var en utmaning för det tidiga 1900-talets samhälle gäller nu det omvända: i dag består utmaningen snarare i att hantera ett åldrande samhälle. Detta kommer att få betydelse för hur ansvar och resurser fördelas mellan olika generationer i befolkningen.

Figur 2. Förändringar i befolkningstillväxten i olika åldersgrupper i Sverige 1850–2000

Ökning alternativt minskning av antalet personer i olika åldersgrupper mellan början och slut av den respektive 50-åriga tidsperioden. Antal personer.

Källa: Human Mortality Database [2]

Den ökade medellivslängden är en av de faktorer som utmärker 1900-talet. En annan faktor är att Sverige har gått från att vara ett jordbruksland till att de flesta bor i städer eller tätorter. Mellan åren 1900 och 1910 föddes drygt 100 000 barn per år på landsbygden, vilket kan jämföras med 30 000 i stadsmiljö. På 1930-talet hade städernas andel av barnafödandet blivit högre, men ännu på 1950-talet föddes fler barn på landsbygden än i städerna. Under 1900-talets tre sista decennier var det däremot framför allt i stadsområdena och i större kommuner som barnen föddes. [3] I dag växer de flesta barnen upp i städer och större tätorter.

Sett i ett hundraårsperspektiv kan vi även konstatera att de intergenerationsella relationerna har påverkats av att statens inflytande över barns vardagsliv har ökat. Detta har skett genom lagstiftning och ekonomiskt stöd till barnfamiljer och till verksamheter för barn, och genom ett växande antal professionella som arbetar med barn. Satsningarna har dock inte alltid varit självklara. Det har förts en politisk kamp om ansvar och om nivåer – om vad som ansetts vara statens ansvar, kommuners ansvar respektive föräldrars ansvar och hur mycket ekonomiska resurser som ska satsas. Det har också handlat om att de som inte själva har barn måste bidra för att som äldre få ta del av samhällets omsorg. En annan förändring är att barns ställning har stärkts, såväl i rättsligt avseende och i mer vardagliga situationer. Det är en förändring som brukar beskrivas som att barn har gått från att vara objekt till att vara subjekt.

Över tid har barndomen på ett generellt plan fått en mer enhetlig struktur i Sverige, inte minst genom en ökad institutionalisering. I dag går till exempel nästan alla barn i förskola och nästan alla barn går i skolan i 12 år. De flesta barn lever också i familjer där båda föräldrarna arbetar utanför hemmet. Även om barns vardag struktureras på liknande sätt kan barns erfarenheter skilja sig mycket från varandra, både för enskilda barn och för barn som grupp. Flera aspekter har på olika sätt påverkat och påverkar barns liv, som klass, kön, ålder och etnicitet liksom synen på hur ansvaret för barn ska fördelas mellan stat och familj och mellan föräldrar.

Ett hundraårsperspektiv är en ganska liten del av vår historia men tillräckligt lång tid för att en bild av förändring, kontinuitet och komplexitet ska framträda. Det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet var en tid då barns villkor uppmärksammades i det offentliga samtalet. Det ökade intresset för barn hade flera orsaker. Det fanns en medvetenhet om att många barn levde under knappa omständigheter. Handlingar från fattigvårdsmyndigheter berättar om fattigdom, dåliga bostäder och sjuka eller avlidna föräldrar. [4, 5] Det fanns även en oro för vad de sociala och politiska spänningarna som fanns i samhället skulle föra med sig; det fanns en rädsla för de fattiga [6]. På både lokal och nationell nivå vidtogs åtgärder för att förändra barns villkor, för att påverka föräldrar och för att styra framtiden. Till denna tid hör bland annat olika verksamheter för barn som ofta startades på privat initiativ genom filantropiska föreningar. Det gäller så kallade barnkrubbor och arbetsstugor (föregångare till förskola respektive fritidshem) och Mjölkdroppar (en slags föregångare till barnavårdscentralerna). I dessa verksamheter för fattiga barn lades grunden till det som i dag upplevs som självklart för alla barn. Vid denna tid stiftades även de första barnavårdslagarna (SFS

1902:63, 1902:67 samt 1902:72) och stora satsningar gjordes på skolan, satsningar som fick betydelse på lång sikt. [4, 5, 7-9]

Det är inte helt lätt att ge en bild av barns liv och villkor i ett hundraårs-perspektiv. Det finns områden där det inte finns så stor kunskap också när det gäller vår egen tid. Under senare år har man till exempel uppmärksammat problemet med att identifiera barn som grupp i offentlig statistik. [10] Det finns även problem med att göra jämförelser över tid. Uppgifter om till exempel dödlighet kan vi följa under långa tidsperioder, men när det gäller en del annan statistik har indelningar och vad som vid olika tidpunkter uppfattats som relevant att ta med förändrats. Ett sådant exempel är statistik över barns arbete [11]. Där har både nedre och övre åldersgränser förändrats liksom även hur deltidsarbete redovisas. Uppgifter om fosterbarn är ett annat exempel. Fram till 1945 inkluderades även barnhemsbarn i begreppet fosterbarn [12].

Förutom statistik kan även lagstiftning, regelverk och diskussioner om välfärdspolitiska satsningar ge viktig information om barns levnadsvillkor och om hur relationerna mellan generationerna har sett ut. Dessa källor ger en ram för barns liv, samtidigt som de uttrycker föreställningar om barn och barndom, om vad som anses höra barndomen till och om hur ansvaret för barnen ska fördelas.

År 1989 antog FN:s generalförsamling barnkonventionen, där barns rättigheter finns reglerade i 42 punkter. I dag har alla länder utom USA och Somalia ratificerat konventionen. Sverige ratificerade barnkonventionen 1990 och har anpassat lagstiftningen till den. [13] Andra länder, bland annat Norge, har omsatt barnkonventionen i en särskild lag [14].

Barndomens gränser – ålder och kompetens

Barndomen levs alltid i ett sammanhang och vem som räknas som barn är inte självklart och skillnaderna kan vara stora i tid och rum. Barndom definieras i relation till vad det är att vara vuxen. Ålder är en viktig faktor i denna gränsdragning, och även relationen mellan ålder och kompetens och vad som anses höra till barndomen respektive vuxenlivet. Det handlar både om formella regelverk och mer informella föreställningar. Historien visar att man kan räknas som vuxen i olika avseenden, men att det avgörande steget kan passeras långt upp i åren eller aldrig nås. Länge markerade till exempel giftermål vuxenhet, och hemmasonen eller hemmadottern som aldrig gifte sig riskerade att i andras ögon inte uppfattas som riktigt vuxen. [15, 16] Samtidigt har många barn haft och har erfarenheter av sådant som vi förknippar med vuxenliv, som hårt arbete, långa arbetsdagar eller giftermål i tidig ålder.

När det i dag talas om barn är 18 år en vanlig övre gräns. Det är också den åldersgräns som reglerar myndighetsåldern i Sverige och den gräns som finns i FN:s barnkonvention från 1989. Samtidigt är det svårt att tala om barn som en enhetlig kategori. Skillnaden mellan en ettåring och en fjortonåring är stor i många avseenden: storlek, fysisk styrka och mentala kapaciteter. [17] I både statistik och vetenskap används också andra åldersindelningar. I forskning om den sociala barnavården är till exempel 0–12 år en vanlig avgränsning för vem som är barn. [18] En uppdelning på 0–12 re-

spektive 13–17 år har bland annat motiverats med att problembilden ser olika ut för dessa grupper. [19]

Det är också tydligt att gränserna för vem som räknas som ungdom kan vara både flytande och ganska höga, och särskilda regelverk för unga kan gälla för personer som passerat 20-årsgränsen med flera år. [20] I det ligger att dessa personer inte anses vara riktigt vuxna.

Generellt sett bestämmer lagen vem som räknas som barn och när man är vuxen, men innehåller även bestämmelser om olika åldersgränser under barndomen. Utifrån ett vuxenperspektiv konstruerar och reglerar lagstiftningen barns liv som barn och uttrycker och skapar bestämda föreställningar om relationen mellan ålder, behov av skydd och kompetens. Lagstiftningen definierar barndomens milstolpar – myndighetsålder, ålder för sexuell debut att man måste gå nioårig grundskola – och den ger skydd för barn som befinner sig i utsatta situationer. [21] Den reglerar även i vilken ålder och vilka sammanhang barn ska tillfrågas och få uttala sig.

Ålder är nära förknippat med föreställningar om kompetens och förmåga, men de regelverk som finns i olika sfärer visar också den komplexitet som är förbunden med dessa föreställningar. I Sverige kunde en femtonåring vid mitten av 1990-talet få vapentillstånd [22] medan myndighetsåldern, 18 år, måste passeras med två år för att få rätt att köpa alkohol. Över tid har det skett förskjutningar av olika åldersgränser, ibland uppåt, ibland nedåt. Alltså är innebörden av att vara barn under ständig förhandling. Det finns dock även områden med en stark kontinuitet. Att börja skolan vid sju års ålder är ett sådant exempel.

I början av 1900-talet sågs konfirmationen vid 14–15 års ålder som steget in i vuxenvärlden. Det var då man förväntades börja försörja sig, även om många började arbeta tidigare. På landsbygden var det till exempel vanligt att barn redan vid sex–sju års ålder fick sin tid för lek begränsad för att börja delta i det vardagliga arbetet. [23]

Att barn har getts ansvar eller tvingats att ta ansvar genom arbete har dock inte inneburit att de haft rätt att ställa krav. De förskjutningar som skett av rösträttsåldern visar att det inte är så entydigt hur ålder och kompetens förhåller sig till varandra. När den allmänna rösträtten infördes 1921 sattes åldersgränsen vid 23 år. Det var alltså då man sågs som vuxen i politiskt avseende. De som var yngre uppfattades inte som kvalificerade att rösta, trots att de flesta då hade slutat den sexåriga skolan, sedan flera år tillbaka försörjde sig själva och på olika sätt deltog i samhällslivet. Därefter har rösträttsåldern sänkts vid olika tillfällen, först till 21 år, därefter till 20, 19 och 18 år (1974). [24] Dagens 18-åringar får rösta, men till skillnad från sina jämnåriga några årtionden tillbaka så går de flesta av dem fortfarande i skolan, de bor hemma och deras föräldrar har huvudansvaret för deras försörjning. De ses som kompetenta att rösta, men det är svårt för dem att få ett arbete. Svårigheterna tycks inte enbart höra samman med lagstiftningen, en förändrad arbetsmarknad och ekonomiska konjunkturer, utan också med en förändrad tilltro till ungdomars förmåga när det gäller arbete. [20, 24, 25]

Under de senaste årtiondena har begrepp som barnperspektiv och barns rättigheter lyfts fram, och en av portalparagraferna i barnkonventionen handlar om barns rätt att uttrycka sin åsikt, att bli lyssnad till och att få sin åsikt respekterad. Den typen av formuleringar saknas i de tidigare deklarat-

ionerna om barns rättigheter från 1924 och 1959. "Det kompetenta barnet" är ett begrepp som hör till 1990-talet, men vi kan också konstatera att samtidigt som barns rättigheter att komma till tals och vara med och bestämma betonas, upplever vi nu den längsta tiden utan förändringar i rösträttsåldern sedan rösträtten infördes. Med barnkonventionen har barns förhållanden fått ökad uppmärksamhet, men konventionen har också satt agendan för vid vilken ålder man blir betraktad som vuxen. Rösträtten har naturligtvis en i en mening begränsad betydelse, och det är många andra faktorer som påverkar människors makt och möjligheter. Kanske är det på andra arenor som barn och unga kan påverka?

Frågan är om ålderns betydelse för att skilja barn och vuxna åt avtar, nu när informationsteknologin utmanar konventionella idéer om att tillgång till kunskap är generationsspecifik och att kunskap framför allt förmedlas genom skolan. Men en ökad betoning av barns kompetens kan även leda till ändrade attityder när det gäller deras brottslighet och vilka straff de bör få, varnar brittiska forskare.[26]

Barn och deras familjer

Familjen är en av samhällets viktigaste institutioner, och kring begreppet familj finns starka föreställningar – hur den ska se ut och hur den ska vara. Kärnfamiljen i form av mamma, pappa och barn har en stark ställning. De flesta barn i Sverige lever med båda sina biologiska föräldrar. Det gäller 90 procent av ettåringarna och 60 procent av 17-åringarna [27]. Familj är dock långt ifrån något enhetligt begrepp. Det finns många slags familjer som barn lever i, som framträder i begrepp som bonusfamilj (där någon av de gifta eller sammanboende vuxna i familjen inte är biologisk förälder) och regnbågsfamilj (samkönade föräldrar).

Att barn växer upp i andra familjer än i en kärnfamilj är dock inte något nytt för vår tid. Kring sekelskiftet 1900 bodde cirka 8 procent av barnen i Stockholm med andra vuxna och andra barn än sina biologiska föräldrar och syskon. De var fosterbarn, intagna på barnhem eller fattighus. En del bodde hos släktingar. I landet som helhet gällde detta för minst 2,5 procent barn. [4, 28, 29] Många barn levde också med en förälder, precis som i dag. Då handlade det ofta om att en förälder hade avlidit, i dag om att föräldrarna har separerat.

Långt in på 1900-talet var det förknippat med stora svårigheter att vara ensamstående förälder. Det handlade om både praktiska och ekonomiska problem, som brist på barnomsorg och svårigheter att försörja barn på en lön, samt om att det inte uppfattades som en bra uppväxtmiljö att bo med en förälder. På 1950-talet ansåg man att en uppväxt med enbart en mor eller far kunde betyda "allvarliga störningar" i barnets sociala anpassning, och man talade om "störda hemförhållanden" när det gällde barn vars föräldrar var ogifta eller frånskilda. [30, 31] Liknande argument har använts under senare år, men då har dessa föreställningar gällt för andra familjeformer, som homosexuella föräldrar.

Att en ensam pappa skulle ta hand om sina barn var länge i stort sett otänkbart, men i dag kan en man vara ensam och leva med sina barn, även om det är betydligt vanligare att barn lever med sina mödrar. Efter föräld-

rars separation bor 65 procent av barnen enbart eller större delen hos sin mamma; endast 17 procent bor hos sina pappor [27].

I ett hundraårsperspektiv kan vi konstatera att det troligen inte finns fler familjeformer i dag än tidigare. Men jämfört med till exempel mitten av 1900-talet finns det numera en annan acceptans för och tilltro till att barn kan få en god uppväxt i andra familjeformer än kärnfamiljen. Detta har även bidragit till att synliggöra den variation som finns.

En annan faktor med stor betydelse för barns familjesituation är den allmänt minskade dödligheten. För hundra år sedan var det en vanlig erfarenhet bland barn att ett syskon eller någon av föräldrarna hade avlidit, i dag är det få barn som har upplevt detta. De flesta barn har både sina föräldrar och sina syskon i livet. Det är en stor förändring sett i ett historiskt perspektiv. En annan följd av minskad dödlighet och ökad livslängd är att fler mor- och farföräldrar är i livet, jämfört med tidigare generationer. De är också friskare och mer aktiva. Kanske är det först nu som man i praktiken kan tala om en tregenerationsfamilj där den äldre generationen på olika sätt kan ta aktiv del i barnbarnens liv. Far- och morföräldrar kan både ta hand om och bidra ekonomiskt till sina barnbarn. Detta aktualiserar samtidigt frågor kring vilken betydelse det kan få för barn som av olika skäl inte har tillgång till ett sådant nätverk.

Förändringar i dödlighet och skilsmässor visar att barn som var födda på 1940- och 1950-talen hade mer stabilitet i den egna familjen jämfört med både tidigare och senare generationer. Chansen var stor att båda föräldrarna fanns i livet och skilsmäsofrekvensen var låg. [1]

I dagens samhälle har många barn en tät kontakt med båda föräldrarna efter en separation, och en ökande grupp barn lever växelvis i två familjer. I början av 1990-talet rörde det sig om cirka 4 procent, kring 2009 om nästan 20 procent. Det finns dock också barn som sällan träffar och har dålig kontakt med den förälder som de inte bor hos. [27, 32]

Utomäktenskapliga barn – ingen utsatt grupp idag

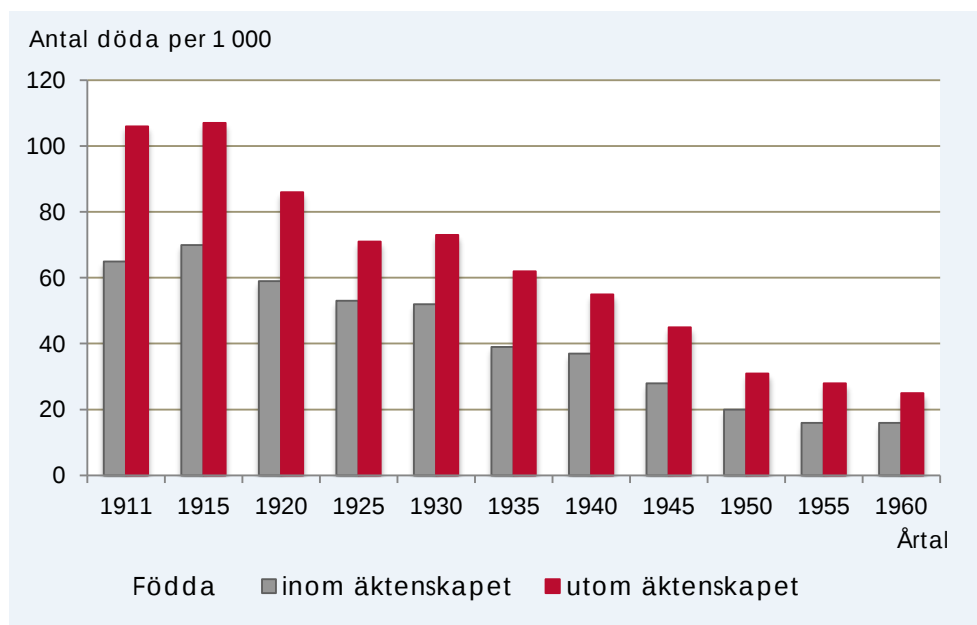
Barnens egen dödlighet har också avtagit, vilket vi nämnde inledningsvis. Men den drastiska nedgången har sett lite olika ut för olika grupper av barn. Långt in på 1900-talet påverkades både barns och mödrars livsvillkor av om ett barn var fött inom eller utom äktenskap, och denna kategorisering var närvarande på många plan i de "oäkta" barnens liv. De utomäktenskapliga barnen hade avsevärt högre dödlighet än barn som föddes inom äktenskapet. Skillnaderna bestod ännu omkring 1960, även om de då inte var lika stora som vid seklets början (figur 3).

De utomäktenskapliga barnens andel sjönk från cirka 15 till 10 procent av samtliga födda barn under 1900-talets första hälft. De utomäktenskapliga barnens situation var svår och det är inte bara dödligheten som vittnar om detta. En större andel utomäktenskapliga barn växte upp utanför det biologiska hemmet, antingen i fosterhem eller på institution. En viktig orsak till det var att det var svårt för ogifta mödrar att kombinera försörjning med vård av barn så länge som utbudet på daglig barntillsyn var begränsat och fäderna inte tog sin del av försörjningsansvaret. Ett exempel på detta är att mödrarnas arbete var den vanligaste orsaken till att barn till ogifta mödrar

bodde på barnhem omkring 1940 [34]. En annan orsak var att ogifta mödrar stigmatiserades, eftersom det var skambelagt att få ett barn utan att vara gift. Lösningen för vissa mödrar blev då att föda barnet i hemlighet och sedan lämna bort det.

Figur 3. Spädbarnsdödligheten för barn födda inom respektive utom äktenskapet 1911–1960 i Sverige

Antal döda spädbarn i åldern 0–12 månader per 1 000 levande födda.

Källa: Befolkningsrörelsen 1911–1960, SCB [33].

På samhälls nivå identifierades de utomäktenskapliga barnen och deras mödrar som en särskilt utsatt grupp som behövde både hjälpas och kontrolleras. År 1917 infördes så kallade barnavårdsmän för alla dessa barn. Barnavårdsmännens uppdrag bestod i att fastställa faderskap och driva in underhåll från fäderna samt att stödja de ogifta mödrarna i deras moderskap. Ibland fick detta stöd karaktär av kontroll av mödrarna och barnen. Barnavårdsmän gjorde hembesök och kontrollerade hur barnen sköttes, på ett sätt som föräldrar till inomäktenskapliga barn inte råkade ut för. [35] Under större delen av 1900-talet fick ogifta föräldrar finna sig i att deras föräldraskap övervakades av staten på detta sätt.

Barnavårdsmännens uppgift var alltså att uppmuntra och stödja de ogifta mödrarna att behålla barnen hos sig. Trots detta avspeglar statistik över fosterbarnsvården att situationen för de ogifta mödrarna och deras barn fortsatte att vara svår. År 1928 var drygt 80 procent av alla fosterbarn födda utom äktenskapet. Vid samma tidpunkt utgjorde de utomäktenskapliga barnen 15 procent av alla barn. [36] Den stora andelen utomäktenskapliga fosterbarn minskade så småningom. År 1969 var 54 procent av alla fosterbarn födda utom äktenskapet [37]. Då hade även det totala antalet barn som vårdades i fosterhem minskat.

Under 1930-talet infördes flera välfärdsreformer som underlättade för ogifta mödrar och deras barn, som moderskapshjälp, moderskapsunderstöd, fri förlossningsvård, behovsprövade barnbidrag och bidragsförskott [38]. Flera av dessa reformer riktade sig till mödrar i allmänhet, men bidragsför-

skottet som togs i bruk 1938 var avsett för just ensamstående mödrar. Det innebar att mödrarna inte längre behövde vänta på att barnavårdsmännen skulle driva in underhållet från fäderna, utan staten trädde in och garanterade barnens underhåll. [35]

Ett ökat antal platser på daghem från 1940-talet och framåt minskade också efterfrågan på fosterhem. År 1944 infördes statsbidrag för daghem, även om beloppet var litet [39]. I mitten av 1950-talet var antalet daghemsbarn i åldrarna 0–6 år ungefär lika många som fosterbarnen i samma åldersgrupp, och i slutet av decenniet blev de små fosterbarnen för första gången färre än daghemsbarnen [40]. En samhälleligt ordnad barnomsorg har varit ovärderlig för ensamstående föräldrars möjligheter att ta hand om sina barn och för deras förutsättningar att hålla samman familjen. Detta är en aspekt av utbyggnaden av barnomsorgen som sällan uppmärksammas i vårt samhälle.

Välfärdssamhällets förbättrade förutsättningar för ogifta mödrar att själva ta hand om sina barn, liksom förändrade attityder till utomäktenskaplighet, bidrog till att det utomäktenskapliga blev en icke-fråga. Det blir särskilt tydligt om man studerar hur barnen kategoriserades i fosterbarnsstatistiken. Fram till 1974 gjorde man i fosterbarnsstatistiken skillnad mellan inom- och utomäktenskapligt födda barn. Från och med 1975 saknas denna uppdelning. År 1973 avskaffades dessutom det obligatoriska barnavårdsmannaskapet. Utomäktenskapliga barn sågs inte längre som en särskilt utsatt grupp som behövde statens hjälp och kontroll. [35]

Däremot visar aktuell forskning om vår samtid att barn till ensamstående föräldrar, och särskilt barn till ensamstående mödrar, är en utsatt grupp. Det beror inte längre på skam eller svårigheter att kombinera arbete med tillsyn. Samhället bygger dock fortfarande på en norm där krav och förväntningar utgår ifrån att man är två föräldrar som försörjer familjen. Detta trots att ensamstående föräldrar under hela 1900-talet var en stor grupp i samhället [41]. Fortfarande befinner sig många sådana familjer i ekonomiskt utsatta situationer [32, 42, 43].

Skola och arbete

När Sverige industrialiserades under andra hälften av 1800-talet utmanades de äldre traditionerna med hushållsbaserad arbetsfördelning, där familjemedlemmar hade arbetat sida vid sida. I stället kom allt fler, både barn och vuxna, att försörja sig på lönearbete utanför hushållet [44]. Ett industrialiserat samhälle kräver också utbildad arbetskraft. Skola och arbete har varit och fortsätter att vara två centrala arenor i barns liv under de senaste hundra åren.

Kring sekelskiftet 1900 gick alla barn i skolan, men skillnaderna var stora mellan barn från olika samhällsklasser och mellan stad och landsbygd. De flesta slutade skolan efter sex år, en del ännu tidigare, och för många barn var arbete en självklar del av vardagen, också under skoltiden. Många äldre flickor passade syskon eller grannbarn, andra hade arbete utanför hemmet.

En undersökning som gjordes bland folkskolebarn i Stockholm 1906 visade att tio procent av dem även hade en anställning, fler av pojkarna än av flickorna. Många var springpojkar eller springflickor, en del bar ut tidning-

ar, några arbetade på fabrik, andra var anställda som mjölkbud eller på biograf. I genomsnitt arbetade barnen 24 timmar per vecka, några av dem visserligen bara ett par timmar men enstaka barn upp till 50 timmar per vecka. [45] I vissa familjer handlade barnens arbete om att möjliggöra de vuxnas arbete utanför hemmet genom att ta hand om småsyskonen. I andra fall var det barn som stod för den andra inkomsten i familjen. Man kan tala om en flerbärföräldrafamilj, där barns bidrag kunde ha stor betydelse. [46]

Att barn arbetade på bruk och i industrier var vanligt under 1800-talet, och barnarbete i industrin förekom några decennier in på 1900-talet. Barnarbete ägnades mycket uppmärksamhet i samhällsdebatten och över tid har det skett en kraftig minskning av barnarbetet inom industrin. Inom tobaks- och glastillverkningen var 1860 en fjärdedel av arbetarna yngre än 15 år, och inom tändstickstillverkning utgjorde de unga drygt 40 procent. Barnarbetsandelen minskade sedan över tid: 1891 utgjorde barn under 15 år endast 3 procent av arbetarna i tobakstillverkningen, 12 procent i tändstickstillverkningen och 21 procent i glastillverkningen. Mellan 1900 och 1935 sjönk andelen arbetare under 18 år inom tändstickstillverkningen från 32 till 2 procent. [47] Olika faktorer har framhållits för att förklara förändringen [48]:

- lagstiftning
- teknisk utveckling som bidrog till att barn blev mindre efterfrågade som arbetskraft
- utökad skolgång som omöjliggjorde heltidsarbete
- inkomstökning som innebar att föräldrar hade råd att välja bort barnens arbete på fabrik.

De två områden där de flesta barnen arbetade, jordbruk och hushållsarbete, stod länge utanför såväl lagstiftning som debatt. Jordbruksarbete och hushållsarbete sågs som självklart och nyttigt för barnen. Ända fram till 1980-talet undantogs minderårigas arbete i jordbruk från i princip all lagstiftning om arbetarskydd, och husligt arbete särreglerades så länge som till 1996. [49]

Hur barns tid har disponerats mellan arbete och skola har påverkats av både efterfrågan på barns arbete, familjens behov, arbetsskyddslagstiftning och skolplikt. År 1842 antogs en folkskolestadga i Sverige. Stadgan innebar dock inte någon egentlig skolplikt för barn utan bara att varje socken skulle tillhandahålla undervisning. Från 1882 gällde närvaroplikt i skolan även om hemundervisning fanns kvar som alternativ. [23]

Skolan organiserades länge med hänsyn till barnens arbetssituation. På landsbygden förekom halvtidsläsning in på 1930-talet, vilket innebar att en del barn fick kortare skolgång som i sin tur frigjorde tid för arbete. Vid mitten av förra århundradet, 1948, var den sjuåriga skolan genomförd över hela landet, efter en tolvårig övergångstid. En sjuårig skola fanns långt tidigare i större städer och på sina håll var skoltiden redan längre. På grund av dessa skillnader mellan olika delar av landet varierade barnens tid i den obligatoriska skolan även efter att den sjuåriga skolan hade genomförts. Kring 1950 gick en del barn sju år, andra åtta och några nio år i obligatorisk skola. År 1950 fattades ett principbeslut om nioårig skola, men det dröjde ända till

1970 innan den nioåriga skolplikten var genomförd. Utökningen av skoltiden var alltså en ganska långsam process.

På en mer detaljerad nivå har även skolstadgor reglerat barns tid, både i och utanför skolan. Till exempel fick barn enligt 1950 års folkskolestadga inte utföra arbete under frukostrasten och inte före skoldagen. De fick heller inte arbeta på söndagar. Folkskolestadgan ger visserligen en bild av hur man ville att barn skulle leva. Samtidigt säger själva behovet av att utfärda dessa bestämmelser något om att arbete på tidiga morgnar och söndagar var en realitet för somliga barn på den tiden. [49]

Vid mitten av 1900-talet slutade de flesta barnen skolan när de var 14 år och de unga utgjorde en viktig del av arbetskraften. Efter andra världskriget rådde brist på arbetskraft och många arbetsgivare betalade då höga löner till de unga. [25] Att studera vidare var för många inget alternativ. I början av 1960-talet var det bara en fjärdedel av en årskull som sökte sig vidare till studier efter den obligatoriska skolan (tabell 1) [49].

Idag går nästan alla barn i Sverige tolv år i skolan, även om den obligatoriska skolan fortfarande bara är nio år. Från att ha haft en ganska perifer roll i barns liv har skolan blivit nästan helt dominerande i barns vardag. Barn befinner sig därmed under många år i mycket åldershomogena miljöer, vilket är en stor förändring mot hur barns umgänge med andra såg ut för hundra år sedan.

Samhällets behov av längre utbildning har förändrat barns relation till arbete, men kräver även mer av föräldrarna. Det handlar både om ett förlängt omsorgsansvar och om ett ökat ekonomiskt ansvar när barnen inte själva bidrar till försörjningen. Att andelen gifta kvinnor som yrkesarbetade ökade mellan 1950 och 1960 har bland annat setts som en följd av att den förlängda skolgången ökade föräldrarnas försörjningsbörda [50].

Utökad skolgång har minskat antalet unga i heltidsarbete, och det har också skett en minskning när det gäller deras deltidsarbete. Vid mitten av 1970-talet hade mer än 60 procent av högstadieleverna sommararbete, i slutet av 1980-talet cirka 30–40 procent och i början av 2000-talet cirka 20 procent. Även när det gäller sommararbete bland gymnasister syns en förändring. I början av 1970-talet hade nästan alla gymnasieelever sommararbete, i början av 2000-talet bara två av tre. [11]

Barns och ungas relation till arbete är komplex. Begränsningar av barns arbete har ofta setts som ett framsteg: barn ska inte utnyttjas. Arbete kan ha negativ inverkan på barns liv – de kan skada sig, unga kan ha svårt att hävda sin rätt och skolgången kan bli lidande. År 1977 sattes en lägre gräns vid 16 år för arbete, men för så kallat lättare arbete fanns ingen sådan gräns. År 1990 infördes en 13-årsgräns för lättare arbete, det fanns dock möjligheter att få dispens. Till lätt arbete räknas till exempel trädgårdarbete, frukt- och bärplockning, försäljning av jultidningar och artistframträdanden. [49]

Tabell 1. Sökande från (motsvarande) grundskola till gymnasiet, 1950–1996
Andel av en årskull. Procent.

År	Andel sökande %
1950	13
1963	24
1970	70
1987	84
1990	87
1992	92
1996	98

Källa: Sjöberg, M (2008) [49]

Samtidigt beskrivs arbete ofta som en grundläggande förutsättning för delaktighet i samhället: det har gällt i diskussioner om kvinnor, funktionsnedsatta och invandrare. Arbete som en förutsättning för delaktighet gäller dock framför allt vuxna. För de unga kan man snarast se en motsatt utveckling: bort från arbete i traditionell mening. Detta har skett samtidigt som det funnits en strävan efter att öka barns och ungas inflytande i samhället. Denna paradoxala utveckling har kanske bidragit till att osynliggöra det arbete som barn faktiskt utför i dag. Många barn arbetar även om det långt ifrån alltid registreras som arbete. Barns arbete beskrivs ofta i pedagogiska termer eller som att det bara har betydelse för barnen själva, för att de ska tjäna pengar eller för att de tycker att det är roligt. I det ligger en föreställning om en barndom där barn inte behöver arbeta och inte heller bidra till familjeekonomin. [25]

Sett över tid finns det en tydlig förskjutning uppåt i åldrarna när det gäller synen på när barn är tillräckligt kompetenta att arbeta utanför hemmet. När det gäller barns deltagande i hemarbete är bilden mer komplex. Arbete i det egna hemmet styrs nämligen inte av lagstiftning, och studier visar olika resultat. [51] Behoven kan naturligtvis se olika ut i olika hushåll, samtidigt som det finns olika syn på vad som är rimligt att begära av barnen. En vanlig föreställning är att dagens barn gör mindre hushållsarbete än vad barn gjorde "förr", men när "förr" definieras mer konkret är bilden inte så entydig. En del av dagens tonåringar tycks göra mer hemma, enligt föräldrar som ombetts jämföra sina egna erfarenheter av hushållsarbete när de var i samma ålder som de egna barnen. Dessa föräldrar hade mammor som var hemmafruar, men i dag förvärvsarbetar nästan alla föräldrar utanför hemmet och vardagen bygger på att alla deltar, om än i olika omfattning. En annan förändring jämfört med tidigare årtionden är att pojkar gör mer inomhussysslor i dag. De utför sysslor som tidigare setts som traditionellt kvinnliga, som att baka, vattna blommor och passa småsyskon. [52]

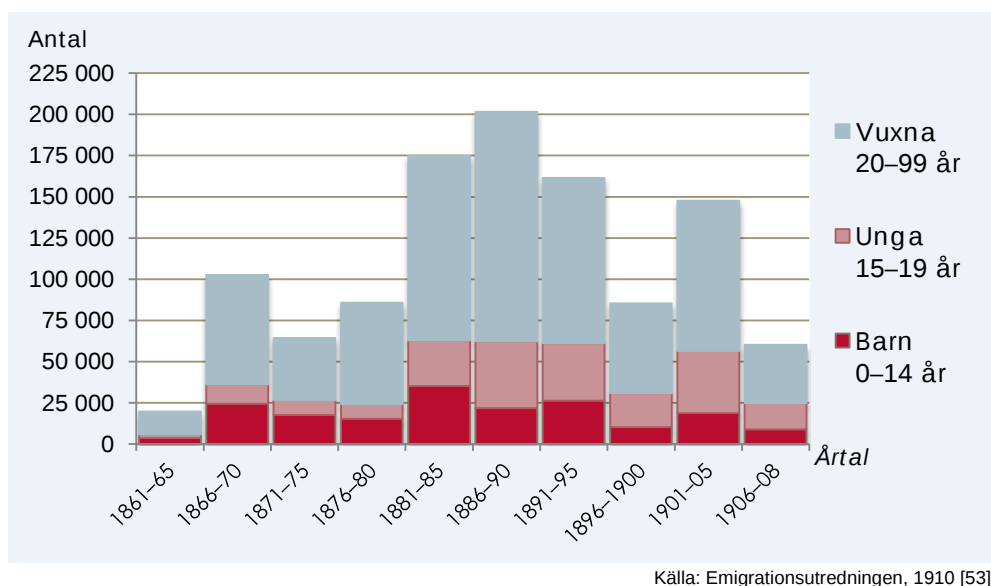
Många föräldrar tycker att det är viktigt att barn hjälper till i hemmet, många har också en positiv syn på att barn arbetar utanför hemmet. Men föräldrar menar också att skolan måste komma i första hand. Att barnen lyckas i skolan är betydelsefullt, också för föräldrarna. Ett sådant förhållningssätt påverkar sannolikt hur mycket tid barn förväntas ägna åt annat arbete och vilken typ av uppgifter de förväntas göra. [52]

Barn och migration

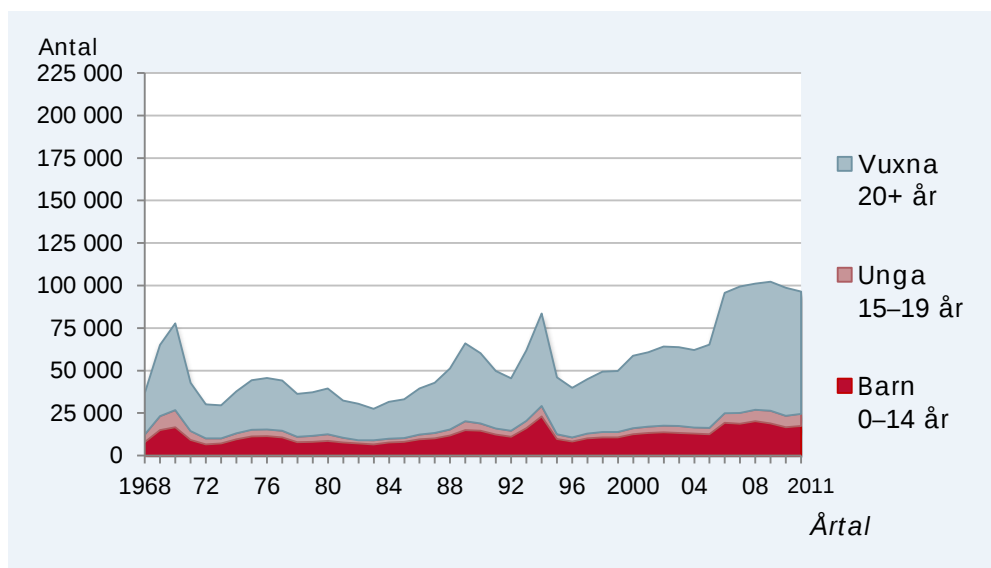
Under det senaste seklet har Sverige genomgått ytterligare en förändring – från att vara utvandrarland till att bli invandrarland.

Under perioden från mitten av 1840-talet till 1920-talet beräknas att drygt en miljon människor lämnade Sverige, de flesta för att söka en framtid i USA. Merparten av dem som emigrerade var unga vuxna, men många hade familjer och följaktligen utgjordes migrationsströmmen av många barn. Under stora delar av utvandringsperioden varierade andelen barn och unga (0–19 år) mellan 30 och drygt 40 procent av alla som emigrerade. Många var ungdomar i åldern 14–19 år. Under 1880-talet och därefter utgjorde denna åldersgrupp en majoritet av alla barn- och ungdomar som emigrerade (figur 4).

Figur 4. Åldersprofil för utvandrarna från Sverige 1861–1908
 Antal utvandrade personer i olika åldersgrupper. Ålder vid utvandring.

Figur 5. Åldersprofil för invandrarna till Sverige 1968–2011
 Antal invandrade personer i olika åldersgrupper. Ålder vid invandring.

År 1930 förändrades balansen mellan in- och utvandring – det året var det för första gången fler personer som invandrade än som lämnade Sverige. Sedan dess har invandringen ständigt ökat och antalet invandrare har så gott som varje år överskridit antalet utvandrare, med undantag för två år, 1972 och 1973.

Åldersprofilen för invandringen nu när Sverige är ett invandrarland (figur 5) påminner om åldersprofilen för utvandringen för mer än hundra år sedan (figur 4). Andelen barn och unga bland invandrarna har under perioden 1968–2011 varierat mellan 25–40 procent. En motsvarande andel barn och unga fanns bland utvandrarna på 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Men ungdomsgruppen (15–19 år), som årtiondena kring sekelskiftet 1900 utgjorde 20–25 procent av alla utvandrare, är betydligt mindre bland nutidens

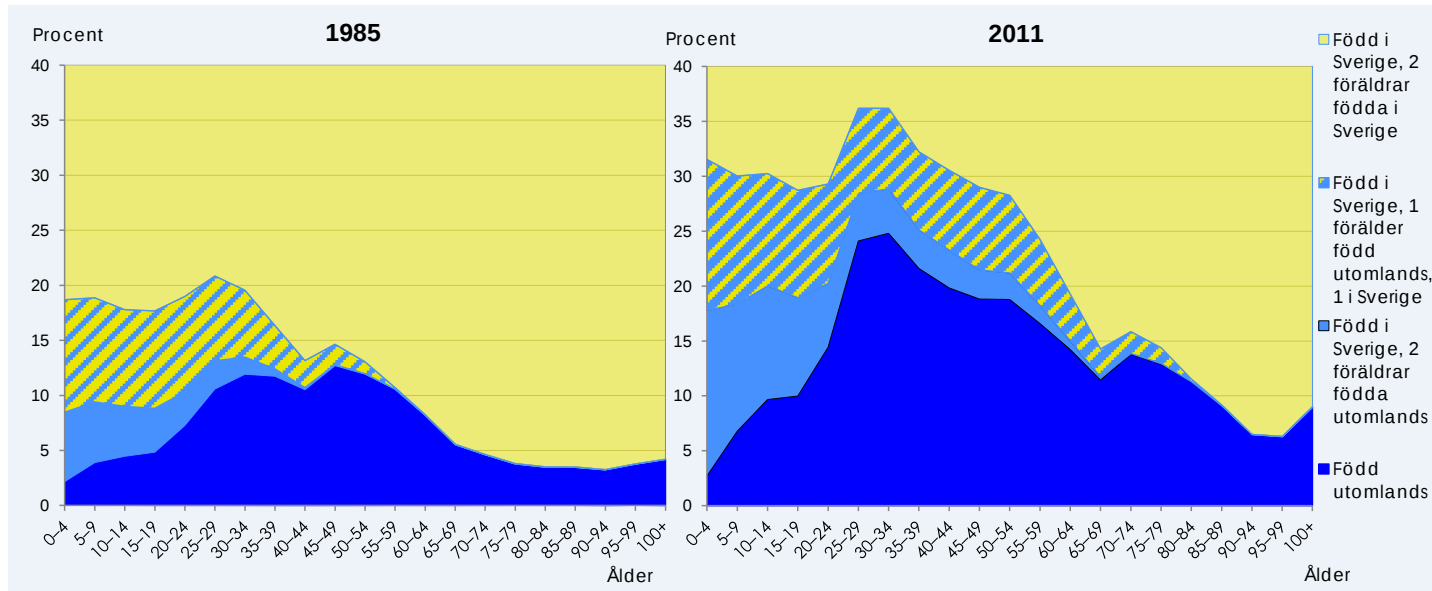
invandrare. Från 1960-talet och framåt har ungdomarna utgjort cirka 10 procent av invandrarna.

Den stora invandringen under många år har medfört förändringar i befolkningssammansättningen i Sverige (figur 6). År 1985 var 9 procent av alla barn och ungdomar under 20 år antingen själva födda utomlands eller hade föräldrar som båda var det. Denna andel hade mer än fördubblats 25 år senare (19 procent år 2011). Andelen unga födda i Sverige med två Sverige-födda föräldrar har på motsvarande sätt minskat från 82 procent år 1985 till 70 procent år 2011.

Under de senaste decennierna har det skett stora förändringar när det gäller vilka länder de invandrade barnen kommer ifrån (tabell 2). Det kan kopplas till både flyktinginvandring, arbetskraftsinvandring och nya familjebildningar. År 1985 var de fem (i fallande ordning) vanligaste ursprungsländerna för utlandsfödda barn och ungdomar (0–19 år gamla) Finland, Chile, Turkiet, Polen och Jugoslavien. Tio år senare var länder i f.d. Jugoslavien, Iran, Irak, Chile och Polen de vanligaste ursprungsländerna. Fram till år 2011 har denna bild förändrats än en gång – nu är utlandsfödda barns och ungdomars vanligaste ursprungsländer Irak, Somalia, länder i f.d. Jugoslavien, Polen och Thailand. Övriga utlandsfödda grupper i den åldern som har ökat mest kommer från Kina och Afghanistan.

Figur 6. Förändringar i befolkningssammansättningen i Sverige efter ålder och ursprung 1985 och 2011

Personer födda utomlands samt födda i Sverige med utländsk bakgrund.
Andel av totalbefolkning den 31 december 1985 (8 358 139 personer)
respektive 2011 (9 482 855 personer)

Källa: Befolkningsstatistiken, SCB [54]

För både barn och vuxna innebär migration att man är tvungen att hantera förlusten av bekanta platser och relationer, samtidigt som man måste bygga upp sitt liv från början på det nya stället. Sociala nätverk i det nya landet kan vara avgörande för etablering och integrering.

Den kommunikationsteknologi som är tillgänglig i dag gör det möjligt att upprätthålla sociala relationer med släkt och vänner som är kvar i hemlandet

[55]. När det gäller äldre migrationsströmmar, som utvandringen från Sverige till USA, har brev haft stor betydelse för att behålla kontakten. Med dagens informationsteknologi ökar förväntningarna på täta kontakter, vilket kan upplevas som både positivt och negativt av den enskilde.

Hur gamla de är vid ankomsten spelar stor roll för hur det går för de utlandsfödda barnen. Ju yngre de är desto fler år kan de gå i skolan i mottagarlandet, vilket har stor betydelse för deras senare etablering. [56] Det finns vissa studier som tyder på att barn som migrerar före 14–15 års ålder har lättare att tillägna sig det nya språket och är mer mottagliga för det nya landets kulturella mönster än de som är äldre när de migrerar [57].

Tabell 2. Barn och unga utrikesfödda – förändringar i befolkningssammansättning i Sverige 1980–2011

De största grupperna efter födelseregioner/födelseländer

Antal folkbokförda utrikes födda i åldern 0–19 år, 31 december respektive år

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2011
Samtliga 0–19 år	2 194 481	2 090 734	2 111 498	2 172 112	2 139 378	2 159 156	2 183 564	2 176 646
därav födda i Sverige (%)	96,0	96,1	94,9	93,7	94,0	94,2	93,0	92,8
Samtliga utrikes födda 0–19 år	88 647	81 596	107 682	136 525	128 991	125 755	153 898	157 465
därav födda i (%)								
Norden	44,4	26,2	14,8	6,8	6,2	7,8	7,2	7,1
Finland	33,9	17,3	5,8	2,5	2,2	2,1	1,5	1,3
Västeuropa*	9,7	9,7	7,3	5,5	7,3	10,1	12,0	12,3
Tyskland	2,6	2,5	1,8	1,1	1,7	2,7	3,2	3,1
Nordöstra Europa	3,8	6,4	7,0	6,6	6,7	8,2	10,2	10,6
Polen	2,2	4,5	4,8	3,7	2,7	2,9	4,8	5,0
f.d. Sovjetunion, europeiska delen	0,2	0,3	0,6	1,6	2,5	3,4	2,8	2,7
Sydöstra Europa**	8,1	4,7	4,6	23,1	22,0	17,1	8,4	7,2
f.d. Jugoslavien***	5,4	2,9	2,1	20,7	19,9	15,4	6,5	5,1
Mellanöstern och Nordafrika	8,7	12,5	24,3	23,4	25,6	23,9	24,7	24,1
Turkiet	5,3	5,4	4,3	2,8	2,2	1,6	1,4	1,5
Irak	0,1	0,9	1,9	4,9	11,0	14,6	17,3	16,1
Iran	0,9	2,2	10,0	8,2	6,3	2,9	1,6	1,7
Central och fjärran Asien	14,5	23,3	20,7	16,1	16,0	18,3	19,6	20,7
Thailand	1,5	2,1	2,1	1,8	1,6	3,2	4,6	4,6
Afghanistan	0,0	0,0	0,1	0,4	1,3	2,2	2,7	3,7
Kina	0,2	0,4	0,4	0,7	1,3	3,0	3,7	3,8
Afrika söder om Sahara	2,0	3,0	4,8	7,0	7,1	7,5	12,9	13,3
Somalia	0,0	0,1	0,4	2,9	3,0	3,0	6,9	6,7
Etiopien, Eritrea	0,8	1,3	2,5	2,0	1,7	1,3	1,9	2,2
Latinamerika	8,8	14,2	16,6	11,6	9,2	7,1	4,9	4,6
Chile	4,2	6,3	8,7	4,7	2,8	1,2	0,6	0,6

Redovisningen efter födelseland följer dagens länderindelning. När det gäller sådana länder som Jugoslavien, Tjeckoslovakien eller Sovjetunionen, vilka delades i flera delar som också fick andra namn, räknas det land som var aktuellt vid invandringstillfälle som ursprungsland. Personer som flyttade till Sverige före delningen kan inte fördelas på de nya delarna.

* inkl. USA, Kanada, Australien och Nya Zeeland.

** även kallad Balkanregionen.

*** inkl. Serbien, Kroatien, Slovenien, Bosnien-Hercegovina, Montenegro och Makedonien.

Källa: Befolkningsstatistiken, SCB [54]

Internationella adoptioner

De internationella adoptionerna till Sverige tog fart på 1960-talet. Då hade adoptioner inom Sverige kraftigt minskat som en följd av både förändrade möjligheter för föräldrar att ta hand om sina barn och en förändrad syn på barns tillhörighet – barns biologiska band betonades av expertis och lagstiftning.

Sammanlagt finns i Sverige nästan 50 000 personer som kommit hit som adoptivbarn sedan 1960-talet. De flesta var små när de adopterades, under tre år. [58] Internationell adoption har nu etablerats som en permanent form av familjebildning. Sverige och Norge är de länder som har haft flest internationella adoptioner i relation till sin folkmängd [59].

Adoptivbarnen har haft sitt ursprung i sammanlagt mer än 50 olika länder, och ursprungsländerna har varierat över tid. År 1969 kom till exempel barnen från Sydkorea (ett land som även i fortsättningen har funnits med som ursprungsland för många adoptivbarn) och också från europeiska länder som Jugoslavien, Grekland och Västtyskland. I mitten av 1990-talet hade bilden ändrats: nu kom många barn, förutom från Sydkorea, även från Colombia, Vietnam och Ryssland. Under 2000-talet har hälften av barnen haft sitt ursprung i Kina och de allra flesta av dessa, 90 procent, är flickor. [58, 59]

Adoption handlar om internationella relationer på många nivåer, mellan människor och mellan länder, men även om vad som anses vara bra för barn. Samtidigt har strukturella förändringar i både ursprungsländer och mottagarländer betydelse för vilka barn som blir adopterade. Till exempel steg antalet adopterade ryska barn markant under 1990-talet, vilket hörde samman med de politiska och sociala omvälvningarna som ägde rum i f.d. Sovjetunionen [59].

Flyktingbarn

Många av de barn som i dag kommer till Sverige från andra länder har flytt undan krig eller omvälvande samhällskriser. Sådana grupper av barn har vid olika tillfällen kommit till Sverige sedan tiden efter första världskriget. Var barnen kommit ifrån och hur de tagits emot speglar dels den internationella oron, dels hur man sett på främmande barn under olika tider. Att som ensamkommande barn få en plats i familj har varit ett tecken på acceptans. Det har också funnits barn som behövt tillbringa sin uppväxt på institution efter att de har kommit till Sverige.

Vid slutet av första världskriget och åren därefter kom österrikiska och tyska barn till Norden, 22 000 barn till Sverige och 50 000 till Danmark. I slutet av 1930-talet fanns en tveksamhet till att ta emot judiska barn från Tyskland, men under andra världskriget togs danska och norska judiska barn emot i Sverige utan större problem. [60]

Under andra världskriget skedde även i övrigt en stor omflyttning av barn inom Norden. Sverige, som undgick krig och ockupation, blev det land som då tog emot många flyktingar. Under några år flyttades 70 000 barn från Finland, något som har kallats världens största barnflyttning. Merparten av de finska barnen kom till Sverige. Cirka 10 procent av dem blev kvar i Sverige efter kriget. [61]

Under årtiondena efter andra världskriget kom barn från flera olika europeiska länder till Sverige. I samband med Ungernkrisen i mitten av 1950-talet kom hela familjer hit, men också många unga människor. Cirka 50 procent av de ungerska flyktingarna var i åldern 15–25 år. Även krisen i Jugoslavien i slutet av 1990-talet innebar en ökad flyktingström till Sverige. [60]

De barn som i dag kommer till Sverige har ofta en lång resa bakom sig. Förändringen i varifrån flyktingbarnen kommit kan beskrivas som från nära till långt ifrån.

Det finns även en skillnad i hur barnen anlant till Sverige. Tidigare handlade det mest om organiserade grupptransporter, men från och med 1990-talet uppmärksammades ensamkommande barn, det vill säga barn som inte kommer med föräldrar eller andra vuxna anhöriga. Under senare år har det skett en kraftig ökning av ensamkommande barn och ungdomar som söker asyl. År 2000 handlade det om drygt 200 barn, och 2009 om mer än 2 000, vilket motsvarar nio procent av alla som då sökte asyl. Bland ensamkommande flyktingbarn är två av tre pojkar, och de flesta är tonåringar i åldern 13–17 år. På 2010-talet har de flesta kommit från Afghanistan och Somalia. [62, 63]

Sett i ett längre perspektiv framgår att frivilligorganisationer har haft en central roll när det gäller flyktingbarn: Rädda Barnen från tiden kring första världskriget, Unicef efter andra världskriget. Även privatpersoner har varit viktiga.

Under första delen av 1900-talet var krigs- och flyktingbarnen en grupp utan formella rättigheter i Sverige, men i dag ser det lite annorlunda ut. Internationella konventioner och inrättandet av en barnombudsman har haft betydelse inte bara för inhemska barns situation utan också för krigs- och flyktingbarn.

En förändrad syn på barn – barns rättigheter och agaförbud

Internationella konventioner och att man inrättat myndigheter som barnombudsmannen är två av flera uttryck för att synen på barn har förändrats under 1900-talet. Lite förenklat kan man säga att barn har gått från att framför allt ses som objekt, till att i dag framträda som subjekt med egna rättigheter.

Ett viktigt led i förändringen mot ökade rättigheter för barn var agaförbudet som Sverige införde 1979, som första land i världen. Agaförbudet är en skrivning i föräldrabalken (1949:3816 kap 1 § FB). Det har till syfte att understryka att barn har samma rätt till skydd mot våld som alla andra människor och att fostran inte legitimerar våld mot barn. I dag har sammanlagt 30 länder infört ett förbud mot aga. De flesta av dessa länder finns i Europa, medan det i till exempel Asien ännu inte finns något land som har antagit en sådan lagstiftning.¹

¹ Införande av agaförbud diskuteras dock i Japan, Sydkorea och Filippinerna [64].

Att agaförbudet fördes in i föräldrabalken markerade förändrade attityder till uppfostran och en förändrad syn på barn. Det kan också ses som slutet på en lång process för att avlegitimera våldsutövning i uppfostringssyfte.

Först avskaffades agan för vuxna och senare för barn [64].² Ett förbud mot kroppslig bestraffning och annan kränkande behandling av elever på högre folkskolor och kommunala högre skolor infördes 1918. År 1928 förbjöds aga på läroverken, och 1958 blev aga som utfördes av andra än vårdnadshavaren synonymt med misshandel. Det innebar i sin tur att agan av elever i folkskolan var ett minne blott. Som en konsekvens av detta förbjöds även aga av barn som vistades på skyddshem eller barnhem i lag år 1960. [65, 66] Det är viktigt att understryka att dessa förändringar skedde efter många års diskussioner. Agans legitimitet ifrågasattes under flera decennier innan ett förbud slutligen konkretiserades i lagen [65].³

På 1960-talet fick barnmisshandel en medicinsk definition i och med att den amerikanske läkaren Henry Kempe lanserade begreppet *the battered child syndrome*. Riskerna med hård aga blev kända och diskussionerna om agans skadlighet intensifierades. År 1966 ströks föräldrars och vårdnadshavares rätt att aga barn ur den svenska föräldrabalken, och ett drygt decennium senare infördes alltså ett totalförbud. [66]

Förbuden säger något om hur normativa uppfattningar om barn och våld har förändrats, men undersökningar av vuxnas attityder till barnuppfostran kan ge en fördjupad bild. Agaförbudet infördes i Sverige under en tid då omkring en tredjedel av föräldrarna ansåg att aga var en naturlig del av uppfostran. Attityderna till aga hade förändrats rejält sedan 1960-talet. År 1965 var 53 procent av föräldrarna positivt inställda till aga. Andelen sjönk till 42 procent år 1968 och var nere på 35 procent år 1971. Efter agaförbudets införande har den positiva inställningen till aga blivit än mer sällsynt. De senaste 20 åren har 7–10 procent av föräldrarna svarat att de är positivt inställda till aga som en del i uppfostran. [67]

Trots en påvisbar attitydförändring bland föräldrar så förekommer barnmisshandel i Sverige. I en nationell kartläggning från 2011 konstaterar utredarna att 14 procent av de tillfrågade barnen i åldrarna 15–16 år har blivit slagna av en vuxen. [67] Agan lever kvar som uppfostringsmetod och det finns vissa riskfaktorer att ta hänsyn till. Utlandsfödda barn uppger till exempel i högre utsträckning än barn födda i Sverige, att de har blivit slagna, och utlandsfödda föräldrar har i större utsträckning än Sverigefödda en positiv inställning till aga som uppfostringsmetod. Detta kan ses mot bakgrund av att invandrade familjer kan komma från länder där barnaga fortfarande ses som en naturlig del av uppfostran. Dessutom befinner sig många nyanlända invandrare i utsatta situationer som i sig innebär en ökad risk för aga, som lägre utbildningsgrad, arbetslöshet och sämre boendemiljö.

² Flera andra agaförbud har genomförts under 1800-talet och 1900-talets första hälft. År 1858 ströks till exempel husbondens rätt att aga sina vuxna tjänare i tjänstehjonsstadgan. De yngre tjänarna fick dock husbönderna aga fram till 1920.

³ Som exempel kan nämnas att förbud om skolaga diskuterades i riksdagen redan under 1930-talet, men lagfästes först i 1958 års folkskolestadga [66]. Ett annat exempel gäller kroppslig bestraffning och kränkande behandling av barn på barnhem. Redan 1948 utfärdade Socialstyrelsen förbud mot sådan behandling på barnhem, men agan på barnhem förbjöds i lag först år 1960 [67].

Barn och ungas syn på sig själva – hur framtidsförväntningar påverkar framtiden

Vuxnas syn på barn och unga har alltså förändrats under 1900-talet. Men vad är känt om barn och ungas syn på sig själva, och hur påverkar denna syn deras liv i dag och i morgon?

Vissa framtidsforskare menar att de ungas förväntningar på framtiden kan spegla hur framtidens samhälle kommer att se ut [68]. Dessa förväntningar erbjuder dock inte någon enkel genväg till framtiden, bland annat för att orsaksambanden mellan förväntningarna på individnivå och utfallet på samhällsnivå inte är tillräckligt väl utredda.

Däremot säger förväntningarna något väsentligt om hur barns och ungas framtidstro påverkas av det liv de hittills har levt eller lever i dag. Nya studier [68] visar till exempel att unga som bor i så kallade utanförskapsområden har en betydligt mer pessimistisk syn på framtiden än unga i resursstarka områden. På liknande sätt uttrycker unga människor som växt upp i familjer med ekonomiska och sociala problem antingen oro eller likgiltighet inför framtiden. Dessa studier visar också att framtidsförväntningarna kan fungera självuppfyllande på individnivå. De som saknar framtidstro i ungdomen tycks riskera social exkludering som vuxna, oberoende av vilka uppväxtvillkor de har haft. Det betyder att pessimistiska framtidsförväntningar är värda att ta på allvar och att barns och ungas uppväxtvillkor har betydelse för framtiden.

Avslutande reflektioner

Sett i ett hundraårsperspektiv har barns ställning på många sätt förbättrats, både materiellt och när det gäller egna rättigheter. Stora satsningar har gjorts på skola, barnomsorg, hälsovård och en bra bostadsstandard. Det har handlat om förstärkningar av både barns resurser och barns samhällsstatus. En god barndom har setts som en förutsättning för att barn ska växa upp till väl fungerande medborgare. I det ligger också att det som nu uppfattas som goda uppväxtvillkor kommer att påverka hur framtidens vuxna agerar och hur framtidens samhälle kommer att se ut. [24] Barndomen påverkar med andra ord framtiden.

Nationell lagstiftning och statsbidrag har varit centrala i denna utveckling. Reformerna som har genomförts har markerat ett offentligt ansvar, och det har funnits en strävan efter att skapa lika villkor och lika möjligheter – även om det också varit en långsam process som ibland kantats av politiska konflikter. Till exempel var skolmat från början fattigpolitik, ibland tillhållna av filantropiska föreningar, ibland av fattigvården. År 1946 fattades ett generellt beslut om skolmåltider, men det dröjde in på 1960-talet innan alla grundskoleelever erbjöds mat i skolan. Att nationell lagstiftning om skolhälsovård länge saknades (en sådan infördes först efter andra världskriget) innebar stora skillnader i tillgång på skolläkare. År 1937 fanns skolläkare i nästan samtliga städer men bara i hälften av landsbygdens kommuner.[60]

Alla dessa förändringar har byggt på barndomsideal och samtidigt varit drivande i framväxten av nya sådana, om var och hur barn ska vara. [69] På

1950-talet betonades till exempel hemmets betydelse för barnen, även om barnomsorg i form av lekskola några timmar beskrevs som positivt. Några årtionden senare sågs det som självklart att båda föräldrarna arbetade och att förskola var som något som alla barn behövde. I dag förväntas även små barn vara aktiva, utåtriktade och engagerade och sjuåringar ska kunna planera eget arbete i skolan – vuxenbeteendet kryper nedåt i åldrarna, men när det gäller möjligheterna att flytta hemifrån och kunna försörja sig får dagens unga vänta länge.

Utvecklingen präglas av motstridiga tendenser, men även av att sociala rättigheter aldrig är självklara. Ett konkret exempel är de sänkningar av barnbidrag och studiebidrag som genomfördes under 1990-talet. Barnbidraget sänktes vid två tillfällen och studiebidraget begränsades först till tio månader, sedan till nio. Sådana sänkningar hade aldrig tidigare gjorts sedan barnbidraget infördes 1948. Dessa sänkningar genomfördes dock samtidigt som begrepp som barnets bästa och barnperspektiv fick stort genomslag.

Hur kommer barnens villkor och roll att förändras under de närmaste 20 åren? Demografiskt sett står vårt samhälle inför två stora förändringar. [70] För det första att antalet äldre kommer att växa snabbare än den arbetsföra befolkningen. För det andra att invandringen förväntas ligga på en fortsatt hög nivå.

Det ökande antalet äldre kommer att innebära ett större tryck på samhällets resurser, eftersom en större andel av resurserna måste gå till de äldre om deras relativa standard inte ska sjunka. En lösning är att skatten höjs. Den nya situationen innebär också att konkurrensen om skattemedlen kan komma att öka. Sverige har i jämförelse med till exempel USA lagt en förhållandevis stor del av de offentliga resurserna på barnen. Men nu när de äldres behov ökar finns det en risk att det är barnen som får stå tillbaka och att ansvaret för barnen i högre grad läggs på föräldrarna. [71] Det kan innebära en förskjutning i synen på barn som ett kollektivt ansvar mot en syn på barn som ett individuellt ansvar för den enskilda familjen. Följaktligen kan det leda till att barn i sin vardag och för sin framtid blir än mer beroende av föräldrarnas sociala och ekonomiska situation.

Men – framtiden är aldrig helt given. Inom vissa ramar är den möjlig att påverka. Uttrycket ”barnen är framtiden” är en del av vårt tänkande om framtiden, samtidigt som det också utmanar vårt tänkande om framtiden.

Referenser

1. Andresen A, Gardarsdottir O, Janfelt M, Lindgren C, Markkola P, Söderlind I. *Barnen och välfärdspolitiken. Nordiska barndomar 1900–2000. Kapitel 2*. Stockholm: Dialogos; 2011. s. 31–83.
2. Human Mortality Database. [Databas på Internet]. University of California, Berkeley, (USA); Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock (Germany). 2002 [citerad 2013-01-25]. Tillgänglig från: www.mortality.org.
3. Malmberg B. *Landsbygd och befolkning: jordbruk, barnafödande och demografisk transition*. Stockholm: Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien; 2011.
4. Sköld J. *Fosterbarnsindustri eller människokärlek. Barn, familj och utackorderingsbyrå i Stockholm 1890–1925* [Doktorsavhandling]. Stockholm: Stockholms universitet, Ekonomisk-historiska institutionen; 2006. s. 17, 413.
5. Söderlind I. *Barnhem för flickor. Barn, familj och institutionsliv i Stockholm 1870–1920*. Stockholm: Stockholmia; 1999.
6. Petersson B. *Den farliga underklassen. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige* [Doktorsavhandling]. Umeå: Umeå universitet, Historiska institutionen; 1983.
7. Henschen HM, red. *Skolbarn. En folkundervisning växer fram*. Stockholm: Tidens förlag; 1985.
8. Sundkvist M. *De vanartade barnen. Mötet mellan barn, föräldrar och Norrköpings barnavårdsnämnd 1903–1925* [Doktorsavhandling]. Uppsala: Linköpings universitet, Institutionen för tema; 1994.
9. Weiner G. *De räddade barnen. Om barn, fattiga mödrar och fäder och deras möte med filantropin i Hagalund 1900–1940*. [Doktorsavhandling]. Uppsala: Linköpings Universitet, Institutionen för Tema; 1995.
10. Statistiska centralbyrån. *Barn och deras familjer 1998*. Stockholm: 1999. Demografiska rapporter 1999:3.
11. Söderlind I. Statistikens bilder av barns arbete. I: Söderlind I, Engwall K, red. *Barndom och arbete*. Umeå: Boréa; 2008. s. 75–106.
12. Sköld J, Söderlind I. *Fosterbarnen och lokalsamhället. Lokal och regional variation i svensk fosterbarnsvård ca 1900–2000*. In press
13. UNICEF Sverige. *Frågor och svar om barnkonventionen*. [Hemsida]; [2013-01-22]; Tillgänglig från: <http://unicef.se/barnkonventionen/fragor-och-svar>.
14. Sövig KH. *Barnets rettigheter på barnets premisser: utfordringer i møtet mellom FN's barnekonvensjon og norsk rett*. Bergen: Barne- og likestillingsdepartementet, 2009.
15. Davin A. What is a child? I: Fletcher A, Hussey S, red. *Childhood in question. Children, parents and the state*. Manchester: Manchester University Press; 1999. s. 26.
16. Gillis J. *Youth in History; tradition and change in European age relations 1770 – present*. New York: Academic Press; 1981. s. 4.

17. Halldén G. Inledning. I: Halldén G, red. *Den moderna barndomen och barns vardagsliv*. Stockholm: Carlssons; 2007.
18. Andersson G, Aronsson K, Hessle S, Hollander A, Lundström T. *Barnet i den sociala barnvården*. Stockholm: Liber; Centrum för utvärdering av socialt arbete, Socialstyrelsen, 1996. Kunskapsöversikt.
19. Wiklund S. Barnavårdsinsatser – en studie av kommunala skillnader. *Socialvetenskaplig tidskrift*. 2006;244–59.
20. Söderlind I, Engwall K. *Var kommer barnen in? Barn i politik, vetenskap och dagspress*. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier, 2005.
21. Allison J, Adrian JL. *Constructing Childhood, Theory, Policy and Social Practice*. New York: Palgrave Macmillan; 2004. s. 66.
22. Socialdepartementet. *Bevakad övergång – åldersgränser för unga upp till 30 år*. Stockholm: Fritzes; 1996. SOU 1996:111. s. 130.
23. Sjöberg M. *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstad pastorat 1860–1930* [Doktorsavhandling]. Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för Tema; 1996.
24. Engwall K, Söderlind I. Barns röst och rätt. I: Sjöberg M, Svanström Y, red. *Att göra historia. En vänbok till Christina Florin*. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier; 2008. s. 27.
25. Söderlind I, Engwall K, red. *Barndom och arbete*. Umeå: Boréa; 2008.
26. Foley P, Parton N, Roche J, Tucker S. Hearing the voices of children. Social policy for a new century. I: Hallet C, Prout A, red. *Contradictory and convergent trends in law and policy affecting children in England*. London, New York: Routledge Falmer; 2003.
27. Statistiska Centralbyrån. *Barns sociala relationer*. Stockholm: 2011. Levnadsförhållanden. Rapport 119.
28. *Underdånigt förslag till ordnande af fosterbarnsvården m.m. afgifvet af den af Kongl. Maj:t för ändamålet tillsatta komité*. Stockholm: 1897. 1897:27/1.
29. Persson B. Den svenska staten och fosterbarnen I: *Ur barndomens historia*. Stockholm: Centrum för barnkulturforskning, Stockholms universitet; 1995. s. 105–25.
30. Socialdepartementet. *Daghem och förskolor*. Stockholm: 1951. Betänkande om barnstugor och barntillsyn avgivet av 1946 års kommitté för den halvöppna barnvården. SOU 1951:15. s. 138.
31. Socialdepartementet. *Samhället och barnfamiljerna*. Stockholm: 1955. Betänkande av 1954 års familjeutredning. SOU 1955:29. s. 294.
32. Jonsson JO. Barns sociala demografi, familjeförhållanden och sociala resurser. I: *Barns och ungdomars välfärd*. Stockholm: Socialdepartementet; 2001. Forskarantologi från Kommittén Valfärdsbokslut. SOU 2001:55. sid 67–101.
33. Statistiska centralbyrån. *Befolkningsrörelsen 1911–1960* [Databas på Internet]. 2011 [citerad 2013-01-20]. Tillgänglig från: http://www.scb.se/Pages/List____322819.aspx.
34. Socialdepartementet. *Statistisk undersökning angående barnhemmen*. Stockholm: 1942. Socialvårdskommitténs betänkande 5. SOU 1942:45. Tabell 6.
35. Bergman H. *Att fostra till föräldraskap. Barnavårdsmän, genuspolitik och välfärdsstat 1900–1950. Kapitel 5–6*. Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet, 2003. Stockholm Studies in History. Rapport 69. s. 229–324.

36. Statistiska centralbyrån. *Samhällets barnavård år 1928*. Stockholm: 1928. Sveriges officiella statistik. s. 14, 57.
37. Statistiska centralbyrån. *Socialvården 1969*. Stockholm: Allmänna förlaget/Liber, 1969. Sveriges officiella statistik. s. 10.
38. Ohlander A-S. *Det bortträngda barnet. Uppsatser om psykoanalys och historia*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet, 1993. Opuscula Historica Upsaliensia 10. s. 45–46.
39. Hatje A-K. *Från treklång till triangeldrama. Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt 1880–1940*. Lund: Historiska Media; 1999. s. 41.
40. Nyberg A. Barnomsorgen – ett kvinnligt nollsummespel eller? I: Amnå E, red. *Medmänsklighet att hyra?* Örebro: Libris; 1995. s. 47–82.
41. Ericsson K. *Barnevern som samfundsspeil*. Oslo: Pax Forlag; 1996. s. 188f.
42. Salonen T. *Barns ekonomiska utsatthet i Sverige: årsrapport 2012*. Stockholm: Rädda barnen, 2012.
43. Jonsson JO, Mood C, Bihagen E. Kapitel 3. Fattigdomens förändring, utbredning och dynamik. I: *Social rapport 2010*. Stockholm: 2010. s. 90–126.
44. Edgren M. *Tradition och förändring: könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*. Lund: Lund University Press; 1994.
45. von Schéele F. Folkskolebarns arbetsanställningar. I: Sebardt F, red. *Förhandlingarna vid svenska fattigvårdsförbundets första barnavårdsmöte i Stockholm den 28–31 mars 1911*. Stockholm: Svenska fattigvårdsförbundets skrifter; 1911. s. 437–43. Volym 6.
46. Plymoth B. *Fostrande försörjning. Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872–1914* [Doktorsavhandling]. Stockholm: Stockholms universitet, Historiska institutionen; 2002.
47. Olsson L. *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete, och teknologiska förändringar under 1800- och början av 1900-talet*. Stockholm: Tiden; 1980. s. 106, 164.
48. Halldén G, Engwall K, Samuelsson T, Sjöberg S, Söderlind I. Barndom och arbete – kontinuitet och förändring. I: Söderlind I, Engwall K, red. *Barndom och arbete*. Umeå: Boréa; 2008. s. 15–35.
49. Sjöberg M. Barnförbudet och barntillåtet – gränser för ungas arbete 1950–2000. I: Söderlind I, Engwall K, red. *Barndom och arbete*. Umeå: Boréa; 2008. s. 37–72.
50. Åmark K. Familj, försörjning och livslopp under 1900-talet. I: Bergman H, Johansson P, red. *Familjeangelägenheter. Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*. Stockholm: Brutus Östlings Förlag Symposium; 2002. s. 236–78.
51. Evertsson M. Barns hushållsarbete och könsroller. I: *Barns och ungas välfärd*. Stockholm: Socialdepartementet; 2001. s. 265–300. Forskarantologi från Kommittén Valfärdsbokslut. SOU 2001:55.
52. Söderlind I. Parents' accounts of children's work. I: Engwall K, Söderlind I, red. *Children's Work in Everyday Life*. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier; 2007. s. 59–74.
53. Sundbärg G. *Utvandringsstatistik. Den svenska och europeiska folkökningss- och omflyttningssstatistiken i sina hufvuddrag*. Emigrationsutredningen. Stockholm: PA Nordstedt och Söner; 1910. Bilaga 4. Tabell 58.

54. Statistiska centralbyrån. *Startsida>Hitta statistik>Statistik efter ämne>Befolkning>Befolkningsstatistik* [Databas på Internet]. [citerad 2013-01-20]. Tillgänglig från: http://www.scb.se/Pages/ProductTables____25795.aspx.
55. de Lima P, Samantha P, Ann W. *Exploring children's experiences of migration and family relationships*. Edinburgh: Centre for Research on Families and Relationships, University of Edinburgh, 2012. Briefing 61.
56. Gonzales A. The education and wages of immigrant children: the impact of age at arrival. *Economics of Education Review*. 2003;22(2):203–12.
57. Cheung BY, Chudek M, Heine SJ. Evidence for a Sensitive Period for Acculturation: Younger Immigrants Report Acculturating at a Faster Rate. *Psychological Science*. 2011 Feb;22(2):147–52.
58. Nordin Jareno K. Kapitel 4. Fakta om internationella adoptioner. I: Carlberg M, Nordin Jareno K, red. *Internationellt adopterade i Sverige: vad säger forskningen!* Stockholm: Institutet för utveckling av metoder i socialt arbete (IMS), Socialstyrelsen; 2007. s. 25–6.
59. Lindgren C. *Internationell adoption i Sverige. Politik och praktik från sextital till nittiotital*. Stockholm: Myndigheten för internationella adoptionsfrågor; 2010.
60. Andresen A, Gardarsdottir O, Janfelt M, Lindgren C, Markkola P, Söderlind I. *Barnen och välfärdspolitiken. Nordiska barndomar 1900–2000. Kapitel 7*. Stockholm: Dialogos; 2011.
61. Kavén P. *Krigsbarnen: förväntningar och verklighet*. Saarijärvi: Pertti Kavén; 2012.
62. Migrationsverket. *Migration 2000–2010*. Norrköping: 2010 Rapport 2:2010.
63. Migrationsverket. *Startsida>För press>Statistik* [Databas på Internet]. 2013 [citerad 2013-01-06]. Tillgänglig från: <http://www.migrationsverket.se/info/859.html>.
64. Bergenlöv E. *Drabbade barn. Åga och barnmisshandel i Sverige från reformationen till nutid*. Lund: Nordic Academic Press; 2009. s. 60.
65. Qvarsebo J. *Skolbarnets fostran: enhetsskolan, ågan och politiken om barnet 1946–1962* [Doktorsavhandling]. Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för Tema; 2006.
66. Socialdepartementet. *Vanvård i social barnavård under 1900-talet*. Stockholm: Fritzes; 2009. Delbetänkande av Utredningen om vanvård i den sociala barnavården. SOU 2009:99. s. 97–117.
67. Jansson S, Jernbro C, Långberg B. *Kroppslig bestraffning och annan kränkning av barn i Sverige – en nationell kartläggning 2011*. Västerås: Allmänna barnhuset; 2011. s. 49.
68. Alm S. Ungdomars värderingar och framtidsförväntningar. En genväg till framtiden? I: Alm S, Palme J, Westholm E, red. *Att utforska framtiden*. Stockholm: Dialogos; 2012. s. 167–87.
69. Sandin B, Halldén G, red. *Barnets bästa. En antologi om barndomens innebörder och välfärdens organisering*. Stockholm Stehag: Brutus Östlings förlag Symposion; 2003.
70. Statistiska centralbyrån. *Sveriges framtida befolkning 2012–2060*. Stockholm: 2012. Demografiska rapporter.
71. Harris AR, Evans WN, Schwab RM. Education spending in an aging America. *Journal of Public Economics*. 2001 Sep;81(3):449–72.